

ARŞİV VE KÜTÜPHANELERDE NADİR ESERLERİ KORUMA SORUNLARI VE TEMEL ÖNERİLER

M. NİLÜFER KIZIK KİRAZ

Uz. Dr. İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi
Taşınabilir Kültür Varlıklarını Koruma ve Onarım Bölümü
niluferkizik@yahoo.com

Öz

Nadir eserler ana malzemeleri olan kağıt dışında; deri, tekstil, yapıştırıcı ve kimi zaman metal ya da ahşap gibi pek çok farklı türde malzeme ihtiva edebilirler. Yapımlarında kullanılan organik malzemeler nem, sıcaklık, çevresel şartlar gibi nedenlerle çok kolay ve hızlı bozulmaya uğrayabilir. Arşiv ve kütüphane çalışanları sorumlulukları dahilinde; yangın, deprem, su baskını gibi afetler, böcek ve kemirgenler gibi zararlılar, yanlış kullanım, hava kirliliği, aydınlatma, dolap ve rafların seçimi, temizlik, okuyucuya eser çıkarma gibi pek çok alanda yeterli donanıma sahip olmalı ve müdahale edebilmelidirler.

Anahtar Kelimeler: nadir eser, kağıt, koruma, arşiv, kütüphane.

PROTECTION PROBLEMS OF RARE BOOKS IN ARCHIVES AND LIBRARIES AND BASIC RECOMMENDATIONS

Abstract

Rare books could be made other than paper; leather, textile, adhesive and sometimes they can contain many different types of materials such as metal or wood. Organic materials used in their construction can be easily and quickly deteriorated due to reasons such as humidity, temperature, environmental conditions. Within the responsibilities, archive and library staff should have adequate equipment and be able to intervene in many areas such as disasters; fire, earthquake, flood, insects and rodents, improper using, air pollution, lighting, selection of cabinets and shelves, cleaning, presenting rare books to the researcher

Key Words: rare books, paper, conservation, archive, library.

Giriş

Ülkemiz arşiv, müze ve kütüphanelerinde (Kültür Bakanlığı'na bağlı kütüphaneler, üniversite kütüphaneleri, özel koleksiyonlar) çok sayıda nadir eser bulunmaktadır.

Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğüne bağlı 28 kütüphanede toplam 170.028 cilt yazma eser bulunmaktadır. Kütüphaneler dışında, Milli Kütüphane Başkanlığında 25.000 ve bakanlığa bağlı müzelerde de 30.000 kadar yazma eser mevcuttur. Diğer kurumlar ve şahıslarda bulunan yazma eserlerle beraber Türkiye genelinde 300.000 cildin üzerinde yazma eser bulunduğu tahmin edilmektedir. Bu sayının, ciltlerin birden fazla eseri (risaleyi) ihtiva ettiği düşünülürken 600.000 civarında olabileceği düşünülmektedir. El yazmaları dışındaki nadir eserlerle birlikte sayı milyonu aşmaktadır.

2003 yılında başlatılan çalışmalar sonucunda Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü'ne bağlı kütüphanelerdeki ve Milli Kütüphane Başkanlığı'ndaki yazmaların tamamına yakını dijital ortama aktarılmış olup, eserler dijital kopyaları üzerinden okuyucu hizmetine sunulmaktadır.

Nadir Eser Nedir

uygulanacak Nadir eser tanımına sıkça rastlanmasına rağmen, nadir eserlerin kapsamı, bu eserlere özel muamele ve yararlandırma biçimine bir açıklık getirilmesi gerekmektedir. Ülkemizde bu konuyla ilgili yapılan araştırmalarda verilen tanımlarda genel olarak eserin az bulunurluğunun ya da eski yazıyla yazılmış olmasının ayırt edici özellik olduğu vurgulanmıştır. Başka bir tanıma göre nadir eser az bulunan, yerine yenisinin getirilmesi çok güç veya olanaksız olan eserdir Beşik devri basmalar, yazmalar, eski süreli yayınlar gibi (Alpay, 1973, s.60).

Diğer bir tanıma göre ise; bir eserin nadir eserin eser sayılabilmesi için bazı ölçütlere uyması beklenir. Bunlar eserin yayın (ya da istinsah) tarihi ve cilt, sayfa vb. fiziksel özellikleridir. Buna göre:

- Tarihi ve fiziksel özellikleri ne olursa olsun el yazmaları,
- 19. yüzyılın sonuna kadar basılan tüm kitaplar (kitabın özelliklerine göre bu tarih 20. yüzyılın ortalarına kadar getirilebilir),
- 1929'a kadar basılan tüm Osmanlıca kitaplar,
- Yakın tarihli bile olsa baskısı tükenmiş bazı kitaplar,
- Sınırlı sayıda (250 ya da daha az sayıda) basılmış eserler,
- Estetik değeri olan (ekler, resimler, çizimler içeren) kitaplar,
- Kaybolması ya da hasar görmesi kolay olan eserler (minyatür baskılılar, folyo kitaplar, çok pahalı eserler, haritalar),
- Önemli ilk baskılar (Koç Üniversitesi Nadir Eserler Yönergesi, 2012).

Hangi eserlerin nadir eser sayılacağı, diğer bir deyişle nadir eser çeşitlerinin neler olduğu araştırmacılara göre farklılık göstermektedir. El yazmaları, inkunabeller¹ (1500 yılından önce basılmış tüm kitaplar), eski harfli Türkçe basma eserler, Latince basma eserler (1800 yılı öncesi), özel resim ve gravür içeren kitaplar ve imzalı kitaplar tüm dünyada kabul edilen nadir eserlerdir. Ayrıca, özel baskı teknikleriyle basılmış eserler, özel cilt özelliklerine sahip kitaplar, sınırlı sayıda baskılar, baskısı tükenmiş yayınlar ve özel koleksiyonlar da nadir eser sayılmaktadır (Cünüş, 2010, s.10).

Nadir Eserlerin Sorunlarına Yaklaşım

Arşiv, müze ve kütüphanelerde bulunan nadir eserlerin korunması pek çok kişinin sorumluluğudur. Bu kurumlarda çalışan uzmanlar, restoratör/konservatörler, müdürler, idari amirler ve hatta güvenlik ve temizlik personelleri yetkileri kapsamında yeterli bilgi ve donanımına sahip olmak durumundadırlar. Kurum dışındaki üst yetki grubu olan müdürlük ve bakanlıklar ise gerekli finansal desteği sağlayarak uzmanlar tarafından geliştirilen proje ve önerilerin hayata geçirilmesi hususunda gerekli kolaylığı tanımakla yükümlüdürler. Okuma salonundaki personelden temizli görevlisine, kendisine sorumluluk verilmiş herkes nadir esere yakınlık oranı dahilinde gerekli hizmet içi eğitime tabi tutulmuş olmalıdır. Hizmet içi eğitim, ilgili bakanlığın uzmanlarınca hazırlanmış, süresi ihtiyaca göre belirlenmiş, katılımı zorunlu bir program biçiminde uygulanabilir.

Eser Durum Tespitinin Yapılması

Bir kütüphanede bulunan kitapların mevcut durumlarının tespiti, yapılması planlanan konservasyon-restorasyon işlemleri için yol göstericidir. Bu sebeple her kurum nadir eserleri için tespit formları hazırlamalıdır. Tespit formları her kütüphane veya arşiv için ihtiyaca ve kitapların sorunlarına uygun nitelikte hazırlanır. Genellikle öncelikli olarak öğrenilmek istenen, kitapların bozulma durumlarıdır. Bozulma durumlarının tespiti restorasyon ihtiyacını ve genel sorunları bilmemizi sağlamıştır. Güvenli saklama açısından kaydedilen bilgiler hem dijital ortamda depolanmalı hem de yazılı çıktı alınmalıdır.

Böcek, mantar, asitlenme, ciltteki bozulmalar, mürekkep bozulması, sararma, yırtılma, cetvel kırığı ve diğer sorunlar başlığı altında bozulma durum tespit formlarında belirlenmiş olan tanımlama birimlerinin yeterli olmadığı durumlar için bir ek birim oluşturulabilir. Bu alan, cild ile ilgili bazı tanımlamalar (mikleb, sırt, ebrulu kapak vs), bazı kategori dışı hasarlar gibi özel tanımlamalar için kullanılır. Bu notlar eserlerin durumlarını tanımlamada ekstra bilgi sağlamaları nedeniyle önemlidir.

¹ Inkunabeller, genel olarak matbaacılığın ilk ürünleri anlamına gelmek üzere Avrupa'da müteharrik (yer değiştirebilen, hareketli) harflerle baskı sanatının icadından 31 Aralık 1500 tarihine kadar yani XV. Asırda basılmış eserler için kullanılan bir tabirdir. Anglo-Sakson ülkelerde "Incunabula" diye kullanılan kelime Latince "Incunabulum" kelimesinin çoğuludur. Bu tabir matbaacılıkla ilgili olarak ilk defa, Münster Katedrali Papazı, Bernard von Mallincrodt tarafından *De ortu et progressu artis typographicae* (Cologne 1639) adlı eserde kullanılmıştır. Burada müteharrik harflerle, baskı sanatının keşfinden 31 Aralık 1500 tarihine kadar olan devir "prima typographicae incunabula" olarak adlandırılmaktadır (Salgir, 1956, s. 191).

Sıcaklık ve Bağıl Nem Değerlerinin Dengelenmesi

Nadir eser kütüphaneleri ve arşivlerin koruma anlamında sağlıklı çevresel şartlara kavuşturulabilmesi için öncelikle var olan nem ve sıcaklık değerlerinin tespit edilmesi gerekmektedir. Bu amaçla yapılacak periyodik ve sürekliliği olan ölçümler sonucu elde edilecek değerler alınması gereken tedbirleri belirler. Ölçümlerin anlamlı sonuçlar verebilmesi için 1 yıl boyunca kayıt yapılması en sağlıklıdır. Mekanın büyüklüğüne göre farklı yerlere yerleştirilecek dataloggerlar ile sürekli ölçüm almak ve bunları kaydetmek mümkündür.

Sıcaklığın etkileri

- Her 10°C (18°F) sıcaklık artışı ile kâğıt ve kitap kütüphane ve arşiv malzemeleri için kimyasal bozunma tepkimelerinin hızının iki kat arttığı bilinmektedir. Bunun tam tersi durum, her 10°C (18°F) sıcaklık azalması ile bozunma tepkimelerinin hızının yarıya inmesidir.
- Sıcaklığın düşük bağıl nemle birleşmesi, bazı malzemelerin (deri, parşömen, tirşe, kâğıt, yapıştırıcılar, ses ve görüntü kasetlerindeki yapışkan bağlayıcılar, vd.) kurummasına ve kırılganlaşmasına neden olur.
- Sıcaklık yüksek bağıl nemle birlikte, küf gelişimini artırıcı yönde etkiler ve biyolojik zararlılar ile böcekler için uygun ortam yaratır.
- Soğuk hava (10°C / 50°F'den daha düşük) yüksek bağıl nemle birleşir ve aynı zamanda hava dolaşımı da iyi yapılmazsa, nemli bir ortam oluşur ve sonuçta küflenme meydana gelir.

Bağıl Nemin Etkileri

Organik malzemeler hidroskopik yani nem çekicidir. Bağıl nem arttıkça malzemenin bünyesindeki nem artar, azaldıkça malzeme nemini kaybeder.

- %55-65 bağıl nemde malzemeler esnekliklerini korudukları için, mekanik tahribat en aza iner.
- %65'in üzerinde BN hem modern hem de geleneksel kütüphane malzemelerindeki yapıştırıcıların yumuşamasına ve yapıştırma özelliklerini kaybetmelerine neden olur.
- BN %70'in üstüne çıkarsa, sıcaklık düşük bile olsa biyolojik saldırı ciddi bir olasılıktır. Hava dolaşımının iyi olmadığı yerlerde BN %60'ın üzerine çıkmamalı, hava dolaşımı iyi bile olsa küf gelişimini önlemek için BN %65'i geçmemelidir.
- BN'in düşük (%40'tan daha düşük) olması, malzemelerdeki kimyasal değişimi en aza indirir fakat onların büzülmesine, sertleşmesine, çatlamasına ve kırılganlaşmasına neden olur.

Böcek ve Pestlerin (Fare, sıçan gibi kemiriciler) Engellenmesi

Tüm böcekler yaşam döngüleri boyunca yetişkin olana dek süren bir metamorfoz geçirirler. Yumurta, larva, pupa ve ardından ergin böcek evrelerini geçiren zararlılar, bazı türler dışında genellikle en büyük hasarı larva döneminde verir (Bkz. Fig.1-2). Kemirgenler ise

verdikleri zararın boyutları dolayısıyla daha büyük bir tehlikedir. Bu zararlıların mekanlara girişini ve yayılmalarını önlemek için şu önlemler alınmalıdır:

- Binada böcekler ve pestlerin var olup olmadığının düzenli olarak izlenmelidir. Haşerelerle baş etmenin en etkin yolu rutin olarak izleme yapmaktır. Böcek tuzakları kullanılarak yapılan rutin izlemeler, böceklerin giriş yerleri, sayıları, yaşam alanları ve yaşam koşulları hakkında bilgi sağlar. Elde edilen bu bilgiler sorunlu alanların saptanması ve gerekli müdahale yöntemlerinin belirlenmesi için kullanılır.

- Kuruma yeni gelen tüm eserler depoya girmeden önce kontrol edilmelidir. Açık renkli bir zemin üzerinde; tüm sayfaları, ciltli ise sırtı, çerçeveli ise arkası, içi ve diğer eklentileri dikkatle incelenmelidir. Bu işlem devam ederken arşiv kutusu içinde saklanan eserin diğerleriyle temasından kaçınılmalıdır.

- Yapışkan tuzak kullanılması: Tuzaklar, böcekleri görmeden önce yakalama avantajı sağlarlar ve çeşitli türde böcekler bu yolla yakalanabilir. Gözlem yapmanın zor olduğu raf ve dolapların arka kısımları gibi yerlere koyulabilirler. Yakalanan böceklerin tür tanımlamaları yapılabilir ve miktarları sayılabilir.

- Olası cezbedici kaynaklarının ortadan kaldırılması: İdeal olarak binada yiyecek ve içecek tüketilmemeli, bina içerisinde çiçek ve bitki yetiştirilmesine izin verilmemelidir. Çöpler emniyetli ve düzenli bir şekilde atılmalı, tavan araları ve bodrum katlar düzenli olarak kontrol edilerek temizlenmelidir.

- Böceklerle ve pestlerin üremesi için uygun olmayan bir çevre oluşturulmalıdır: Hava dolaşımı iyi olan, temiz, serin ve kuru bir ortam

- Böceklerin ve pestlerin binaya girmeleri önlenmelidir: Pencere ve kapılar mutlaka sıkıca kapatılmış olmalı ve mümkünse tel koyularak önlem alınmalıdır. Bina dışındaki boruların ağzı böcek girişini engelleyecek biçimde yalıtılmış olmalı, duvarlardaki çatlak ve delikler saptanarak kapatılmalıdır.

- Bina dışı aydınlatma uygun olmalıdır: Örneğin böcekleri daha az cezbeden sodyum buharlı lambalar kullanılmalıdır.

- Sağlıklı bir depo alanında sıcaklık 20°C yi, bağıl nem ise %50'yi aşmamalıdır.

Hava Kirliliği ve Tozun Önlenmesi

Hava kirliliği, büyük şehirlerde ve endüstri alanlarında bulunan arşiv ve kütüphaneler için önemli bir tehdit unsurudur. Gaz kirliliğinin büyük çoğunluğu yakıtların yanmasından kaynaklanır. Kükürt dioksit, hidrojen sülfür ve azot dioksit gibi kirleticiler havadaki nem ile birleşerek kütüphane malzemesine zarar veren asitleri oluştururlar.

Ozon ise tüm organik malzemeleri ciddi olarak tahrip eden güçlü bir oksitleyicidir. Otomobillerin egzozlarından çıkan azot dioksitin güneş ışığı ile birleşmesiyle oluşan bir üründür; ayrıca bazı klimalarda kullanılan elektrostatik filtreleme sistemlerinde ve elektrostatik fotokopi makinelerinde de üretilebilir. İçilen sigaralardan, pişirme işlemlerinden ve kararsız malzemelerden (selüloz nitrat film, boyalar, yangın geciktirici kaplamalar ve yapıştırıcılar) de zararlı gaz kirleticiler üretilebilir.

Ahşap, özellikle meşe, huş ağacı ve kayın asetik asit ve çeşitli gazlar yayarlar. Kükürtle sertleştirilmiş lastikler ise havaya özellikle fotoğrafları tahrip eden uçucu sülfidler salarlar.

Depolama, taşıma ve objelerin sergilenmesinde kullanılan tüm cihazların, materyallerin ve bitirme işlemlerinin (cila, apre, son kat boya vb.), kütüphane malzemesine zarar veren gazlar yaymadıklarından emin olmak için genel kabul görmüş yöntemlerle testleri yapılmalıdır.

Kurum, is, kir ve toz gibi parçacık kirleticiler malzemeleri aşındırır, kirletir ve onların biçimini bozar. Havadaki gaz kirleticileri soğuran ve kütüphane malzemesinin üzerine çökelen toz ve kir, zararlı kimyasal tepkimeler için uygun bir ortam oluşturur. Parçacık kirleticiler küf gelişimine de yardım eder. Genellikle toz; insan derisinin, mineral veya bitkilerin çok küçük parçaları, tekstil lifleri, endüstriyel duman, parmaklardan bulaşan deri yağı ve diğer organik ve inorganik maddelerin bir karışımıdır. İçerisinde çoğu kez sodyum klorür (deniz püskürtülerinin içerisinde veya deri parçacıklarının üzerinde taşınmış) ve silis kristalleri gibi tuzlar vardır. Bu kimyasal karışım, toz içerisindeki organik maddeler üzerinde yaşayan sayısız mantar ve küf sporlarını ve mikroorganizmaları içerir. Toz aynı zamanda nem çekicidir ve bu eğilim hem küf gelişimini körükler hem de tuzların aşındırma etkisini, hidrolizlerini ve asit salınımlarını artırır (Adcock, 2011, s.31).

Hava kirliliği ve tozun etkilerinden korunmanın en iyi yolu depoların cam ve kapılarını izole etmek ve mekana bir havalandırma sistemi kurmaktır. Ancak filtre, iklimlendirme ve havalandırma sistemlerini kurmak oldukça pahalıdır. Finansal kaynak sıkıntısı çeken kurumlar için aşağıdaki önlemler dikkate alınmalıdır:

- Objelerin açık olarak teşhirinden kaçınılmalı,
- Kaliteli, toz geçirmeyen vitrin ve dolaplar kullanılmalı,
- Depolardaki eserle asitsiz, yumuşak kağıtlara sarılmalı ya da asitsiz arşiv kutularında saklanmalı,
- Okuyucu ve araştırmacıya açık alanların da temizliğine dikkat edilmeli,
- Depo ve sergi alanlarının temizliği toz alma biçiminde değil hepa filtreli vakum ile yapılmalıdır.

Aydınlatma Sorunları

Tüm müze nesnelere içerisinde, ışığın etkilerine karşı en duyarlı olanlardan biri de el yazmaları ve tüm nadir eserlerdir. El yazmaları, kostümler, tekstiller, suluboya resim, duvar halısı, mobilya, baskı ve karakalem resimler, posta pulları, ephemera malzemeler, minyatür, duvar kağıdı, deriler ve doğal tarih buluntuları ile etnografik parçalar için ICOM (International Council of Museum) tarafından önerilen maksimum aydınlık düzeyi, 50 lux ve olanaklıysa altındaki değerlerdir. Bu malzemeler "çok duyarlı nesnelere" grubundadırlar. Yaz aylarında öğle saatlerinde güneş ışığı 100.000 lux'e ulaşır, güneşsiz gün ışığı ise 1000-5000 lux arasında değişebilir. Oysa 50 lux görme için yeterli bir aydınlık seviyesidir, renk ayırımı için 10-30 lux alt değer olarak kabul edilir (Sirel, 1981, s.7).

Depo alanlarında sadece içeride çalışılacaksa ışık yanmalıdır ve kullanılan aydınlatma aracının niteliğinin müzecilik standartlarına uygun olması gerekmektedir. Aydınlık düzeyinin ölçülerek gerekiyorsa sınırlandırılması önerilir (Bkz. Fig.3).

Yanlış Müdahaleler

Kütüphane personeli ve yardımcı elemanlar tarafından gerçekleştirilen bazı uygulamalar veya eksik/yanlış müdahaleler, iyi niyetli koruma yaklaşımları olmalarına rağmen eserlere zarar vermektedir. Yapışkan bant, sıkça karşılaşılan bir yanlış sağlamaştırma malzemesidir (Bkz. Fig.4-5). Yapışkan bantların sentetik yapıştırıcısı, zamanla eser üzerinde neredeyse geri dönüşümsüz hasara yol açacaktır. Restorasyon uygulaması sırasında bu yapışkanın uzaklaştırılması mümkün olmakla beraber oldukça güçtür. Numaralandırma ve sağlamaştırma işlemleri, kütüphane barkodlaması için özel olarak üretilen bantlar ve restorasyonda kullanılan özel yapıştırıcılar kullanılarak yapılmalıdır. Zamanla hasar verici etkisi artan bu bantların eser üzerinden acilen uzaklaştırılması gerekmektedir.

Eserlerin depolara yerleştirilmeleri sırasında yapılan hatalar özellikle ciltlerin zarar görmesine sebep olabilmektedir. Kitapların raflara çok sıkışık dizilmesi hassas ciltlere sahip nadir eserlerin raftan alınması ve tekrar yerine konulması sırasında yıpranmasına neden olur. Ağır kitaplar yatay biçimde üst üste yerleştirildiğinde alttaki kitaplar ağırlık nedeniyle zarar görür. Özellikle cildi yıpranmış veya yok olmuş eserlerin asitsiz kutular içerisinde raflara yerleştirilmesi gerekmektedir. Harita, ferman, berat gibi belgelerin yatay biçimde, asitsiz dosya içerisinde harita dolabında depolanması uygundur.

Depo veya laboratuvar alanlarında eserlerin taşınması sırasında tekerlekli taşıma masaları kullanılmalı, mekan içinde bu masaların rahatça dolaşabileceği, iki kişinin çalışabileceği alan bırakılmış olmalıdır. Depoda sivri köşeleri olan masa, sandalye gibi eşyalar olmamalı, çalışanlar yüzük, bilezik gibi takılarak esere zarar verebilecek takılar kullanmamalıdır.

Doğru Temizlik Uygulamaları

Arşiv ve kütüphanelerde depo ve okuma salonunda temizlik ıslak yapılmamalıdır. Islak temizlik ortamdaki nem değeri yükselten bir faktördür. Özellikle depolarda temizlik HEPA filtreli ayarlanabilir vakumla yapılmalıdır (Bkz. Fig.6). Nadir esere sahip kurumlarda temizlik, diğer kurumlardan farklı olarak eğitilmiş bir personel grubu tarafından yapılmalıdır. Hizmet içi eğitim, bu alanda özellikle gereklidir. Depo alanlarının yılda en az 1 kez genel temizliğinin yapılması, rafların boşaltılarak kitapların tek tek toz, kir ve varsa böcek kalıntılarının arındırılmaları gerekmektedir (Bkz. Fig.7). Bu işlem depo alanında değil hemen yakınındaki başka bir alanda yapılmalı, temizlik sırasında havaya karışan toz ve mantar sporlarının diğer kitaplara yerleşmesi önlenmelidir. Temizlik işleminin bahar aylarında yapılması, bu aylarda üreme faaliyeti gösteren böceklerin tespiti ve tespit edilen kitapların ayrılarak karantinaya alınması bakımından da önemlidir.

Güvenlik Önlemleri

Birçok arşiv ve kütüphane güvenlik açığının farkında olmayabilir. Koleksiyonları tehdit eden sadece hırsızlık ve vandalizm değil, afetler (örneğin, yangın, deprem ya da sel), dikkatsiz kullanım veya kötü çevre koşullarından dolayı oluşan hasarlardır. Koleksiyonları

korumak için mümkün olan en iyi güvenlik koşullarını sağlamak üzere bu tehditlerin tümüne yönelik koordineli politikalar oluşturmak gerekir. Kütüphane, müze veya arşiv koleksiyonu hırsızlık sonucu oluşabilecek kayba karşı korunacak ise, yönetim tarafından ciddi bir yatırım gerektiği bilinmelidir. Güvenlik planlamasının kurum tarafından en üst düzeyde desteklenmesi gerekir. Güvenliğin sağlanması ile ilgili faaliyetler farklı departmanlar veya alanlar arasında koordineli biçimde düzenlendiğinde, koleksiyon güvenlik planı çok daha etkili işleyecektir.

Yangın, Deprem ve Su Baskınına Karşı Tedbirler

Doğal afetler, ani baskınlar şeklinde gerçekleştiğinden genellikle savunmasız yakalanılır. Ancak bünyesinde nadir eser barındıran arşiv ve kütüphane gibi kurumlar için zararı en aza indirecek tedbirlerin önceden alınması şarttır. Tüm eksiklerin belirlenip önlemlerin alınması, yok olmayla bile sonuçlanabilecek hasarların en aza indirilmesi ya da tamamen önlenmesi bakımından son derece önemlidir.

Yangın

Yangın, kütüphane malzemesinin yok olmasına neden olabilecek en ciddi tehlikelerden biridir. Kirlilik, olumsuz iklim koşulları, böcekler, hırsızlık, vandalizm ve hatta su baskını gibi tehditler bile eserlerin tamamen yok olmasına neden olmazlar. Ancak kontrolsüz ateş birkaç dakika içinde bir deponun, birkaç saat içinde ise bir binanın mevcut belgelerini tamamen ve geri dönüşümsüz tahrip edebilir.

Yangını başlamadan algılamak ve tanımlamak, alarmin harekete geçmesi ve müdahalenin gerçekleşmesi için bir sistemin oluşturulması gerekmektedir. Bunun için ihtiyaca yönelik çeşitli sistemlerden en uygun olanı tercih edilir.

Günümüzde NOVEC-1230, FM-200, inergen, argon vb. halon alternatiflerinin kullanımı, özellikle elektronik aletler gibi hassas cihazların bulunduğu ortamlarda tercih edilmektedir.

Bazılarının soğutma etkisi de vardır (Ataman, 2008).

Kütüphane malzemesi için en uygun olan yangın söndürücüler gazlı sistemlerdir. Gazlı söndürme sistemlerinin tümü pahalıya mal olmaktadır. Mekanı hava geçirimsiz hale getirmek ve gaz sistemini kurmak zahmetli ve maliyetli bir işlemdir. Ancak koleksiyonların değeri göz önüne alındığında bu sistemlerin kurulumu için gereken finansın çok da yüksek olmadığı anlaşılmaktadır.

Su Baskını

Suyun zararlarından korunmak kağıt malzemeler için temel bir sorundur. Sızıntı yapan bir boru gibi küçük bir su kazası bile koleksiyon için büyük tesiri olan ve geri dönüşümü zor bir etkiye sebep olabilir. Bu soruna karşı alınabilecek önlemler şöyle sıralanabilir:

- Çatı kaplamaları düzenli olarak kontrol edilmeli, gerekiyorsa tamiri ve yenilenmesi sağlanmalıdır.
- Tüm bina dışı su olukları ve kanallar sık sık temizlenmelidir.

- Su boruları, buhar boruları, tuvalet ve lavabo, havalandırma teçhizatı gibi su sızıntısı yapabilecek tesisatın depo olarak kullanılan mekanlar içerisinde bulunmamasına dikkat edilmelidir.
- Eserlerin içerisinde bulunduğu raf ve dolaplar yerden en az 10 cm. yukarıda olmalı, tavana ve duvara değecek biçimde konumlandırılmamalıdır.
- Binaların bodrum katları ile en üst katları gibi su sızıntısı tehlikesi yaşanabilecek alanlarının depo olarak kullanımından kaçınılmalıdır.
- Depolarda su ve nem algılayıcı alarm sistemleri kurulmalıdır.

Deprem

Türkiye deprem riskinin çok yüksek olduğu bir ülkedir ve diğer tüm yapılar gibi arşiv, müze ve kütüphaneler de tehdit altındadır. 17 Ağustos 1999 depreminde pek çok anıtsal yapı, müze ve kütüphane zarar görmüş, hazırlıksız yakalanan bu felaketin ardından ciddi tedbirler alınması gerekliliği ortaya çıkmıştır.

- Öncelikle binaların depreme karşı dayanıklılığı ölçülerek gerekli güçlendirme çalışmalarının yapılması gerekir.
- Müzede çalışan tüm personelin katılımını gerektiren bir afet kontrol planı oluşturularak tehlike anında herkesin görevini bilmesi sağlanmalı, rutin olarak tatbikat yapılmalıdır.
- Sergideki ünik ve tahrip olma olasılığı yüksek eserler için özel koruma önlemleri alınmalı, uygun malzemelerle destekleme, yastıklama, sabitleme yapılmalıdır.
- Depolardaki rafların kenarları yükseltilmiş olmalı, eserlerin raflardan düşmeyecek biçimde yerleştirildiğinden emin olunmalıdır.
- Dolap ve raflar, birbirlerine, yere ve duvara sabitlenmiş olmalıdır.
- Deprem sonrası tahrip söz konusu ise; Amerikan Kütüphaneler Birliği, Amerikan Müzeler Birliği, Amerikan Bölgesel ve Yerel Tarih Birliği, UNESCO, ICCROM, ICOM gibi uluslararası kuruluşlardan ve deprem konusunda deneyimli Japon Müzelerinden bilgi yardımı alınabilir.

Arşiv ve Kütüphane Mobilyalarının Seçimi

Kütüphane ve arşivlerde kullanılacak depolama mobilyalarının seçimi dikkatli bir araştırmayı gerektirmektedir. Uygunsuz malzemeden yapılmış raf ve dolaplar genellikle koleksiyonların bozulmasına katkıda bulunmaktadır.

Fırınlanmış Emaye

Müze, kütüphane ve arşiv depolarında yakın zamana kadar sadece fırınlanmış emaye mobilya tavsiye edilmiştir. Fırınlanmış emaye kaplamalı çelik mobilyaların kimyasal olarak stabil olduğu düşünülmektedir. Bu malzeme; rekabetçi fiyatı, güçlü ve dayanıklı olması bakımından çekici bir seçim olmuştur. Ancak uygun biçimde fırınlanmış olduğundan (yeterince uzun süre ve yeterince yüksek sıcaklıklarda) ve emaye kaplamanın formaldehit gibi koleksiyonlar için zararlı uçucular içermediğinden emin olunmalıdır. Böyle bir endişe koleksiyonların kötü hava sirkülasyonu olan veya kapalı bir alanda bulunan raflarda ya da

harita dolapları, çekmeceler, kutular gibi kapalı yerlerde saklandığı durumlarda ciddiye alınmalıdır.

Zararlı gazların çıkışı ile ilgili bu endişe, emaye uygun fırınlanmış ise ortadan kalkmaktadır. Bunun için malzemenin test edilmiş olması gerekmektedir. Malzemenin ASTM (American Society of Testing Materials) E-595 ile uyumlu olması koşulu aranmalıdır. Bu test gelişmiş analitik ekipmanların kullanımını gerektirmektedir. Malzeme, daha az kesin bir sonuç veren organik çözücü metil etil keton ile de test edilebilir. Metil etil keton ovma testi olarak bilinen bu basit testin sonucunda kaplamanın düzgün pişmiş olmayabileceği söylenirse, gaz çıkışı olup olmadığını kesin olarak belirlemek için bir profesyonel test servisi tarafından da test edilmelidir.

Toz Kaplamalar

Çelik depolama mobilyalarının çeşitli toz boylarla kaplanması, fırınlanmış emayelerde görülebilen gaz çıkışını önlemek içindir. Toz kaplamalar, ince öğütülmüş sentetik polimer malzemenin çelik üzerine kaplanması ile oluşturulur. Bugüne kadar yapılan testler, toz kaplamaların kimyasal olarak kararlı ve çok değerli malzemelerin depolanması için güvenli olduğunu göstermektedir.

Anotlanmış Alüminyum

Anotlanmış alüminyum depolama mobilyaları için başka bir seçenektir. Bu kaplamasız metal son derece güçlü ve hafiftir. Bu metalin non-reaktif olduğu ve uçucu gaz çıkışı sorunu bulunmadığı rapor edilmiştir. Birçok konservatör tarafından anotlanmış alüminyum, özellikle çok hassas malzemeler için en iyi seçim olarak düşünülmektedir ama henüz en pahalısıdır.

Krom Kaplama Çelik Raf

Krom kaplı çelik telden yapılan ağırlık kaldıracı raflar kutulu malzemeler için uygun bir depolama seçimidir. Bu dayanıklı raflar aynı zamanda iyi bir hava sirkülasyonu sağlar. Ancak tel biçimindeki raflar, yüzeylerine değen malzemelerin üzerinde kalıcı izler bırakabilir, bu sebeple malzemeler kutularak veya sarılarak raflara dizilmiş olmalıdır (Ogden, 2008).

Ahşap ve Ahşap Boyaları

Ahşap depolama mobilyaları özellikle de raflar, estetik, ekonomik ve kurulum kolaylığı gibi nedenlerden dolayı popüler olmuştur. Bununla birlikte ahşaplar, kompozit ahşaplar, bazı kaplamalar ve yapıştırıcılar; asitler ve zararlı maddeler yayarlar. Emisyonun en yüksek seviyeleri başlangıçta olmasına rağmen, pek çok durumda ahşap ömrü boyunca uçucu gazları yaymaya devam eder. Koleksiyonlardaki olası hasarı önlemek için, ahşap veya ahşap ürünlerinin depolama mobilyalarında kullanımından kaçınılmalıdır. Ancak ahşap kullanımı kaçınılmazsa, önlemlerin alınması gerekmektedir. Bazı ağaçlar ve kompozit ahşaplar diğerlerinden daha zararlıdır. Örneğin geçmişte kütüphane ve arşiv malzemelerinin depolanmasında yaygın biçimde kullanılmış olan meşe, en çok uçucu asit yayan ahşap olarak kabul edilmektedir. Ayrıca, "formaldehit içermez" adı altında tanımlanan birçok

kompozit ahşap zararlı asitler veya diğer aldehitler içerebilir. Kullanım öncesi tüm ahşap ve kompozit ahşaplar koleksiyonun güvenliği için test edilmelidir

Kullanılmakta olan ahşap depolama mobilyaları için de alınabilecek önlemler vardır. Kullanılan tüm ahşapların sızdırmazlığı sağlanmalıdır. Hiçbir kaplama veya dolgu, asitler ve zararlı uçucu emisyonları uzun süreler için tamamen bloke edemez bu ancak kısa süreli maruz kalma durumlarında yararlı olabilir. Ancak bazı izole ediciler zararlı maddeleri engellemede diğerlerinden daha iyidir.

Şu anda en çok tercih edilen malzeme “su bazlı poliüretan”dır. Poliüretanın birçok türü kullanılabilir. Petrol-modifiye poliüretanlar en yaygın olanlarıdır. Bununla birlikte, modifiye edilmiş yağ poliüretanlar, yağ bazlı boyalar ve yağ ya da alkid reçineleri içeren diğer ürünlerden kaçınılmalıdır. Sadece su bazlı poliüretanlar tavsiye edilir. Ne yazık ki su bazlı poliüretanlar piyasada kolaylıkla bulunamamakta ve formülleri genellikle belirtilmeksizin değiştirilebilmektedir. Bu nedenle seçilen poliüretanın uygunluğunu garantilemek için kullanmadan önce test etmek gerekir. Bu poliüretanlar, tamamen uçucu gazların kaçmasının önlemek amaçlı yapılmadıklarından, düşük emisyonlu ağaç ürünlerini seçmek kritik önem taşımaktadır.

Boyalar, aynı zamanda odunun doğal görünümünün muhafaza edilmesinde ya da odunu mühürlemek için kullanılabilir. Yağ bazlı boyalar, kuruyan yağlardaki asitlerin zararlı etkileri nedeniyle kullanılmamalıdır. İki bileşenli epoksi boyalar mükemmel bir bariyer oluştururlar ancak kullanımları zordur. Lateks veya akrilik esaslı boyalar ise daha az etkili bir bariyer oluştururlar fakat uygulaması kolaydır. Tüm kaplamalar kullanılmadan önce test edilmelidir. Bir karar vermeden önce güncel bilgiler için bir koruma uzmanına başvurulmalıdır. Sızdırmazlıkta kullanılan çeşitli bileşenlerinin oluşturduğu toksisiteyi uzaklaştırmak için malzeme kaplandıktan sonra 3-4 hafta havalandırılmalıdır. Bütün bu işlemler dikkatli ve uygun güvenlik önlemleri alınarak gerçekleştirilmelidir.

Okuyucuya Eser Çıkarma Sırasında Dikkat Edilmesi Gerekenler

- Araştırmacının depolara girmesi ve depo alanında çalışması kesinlikle kabul edilemez. Depodan eserin çıkarılıp araştırmacıya verilmesi ilgili personel tarafından gerçekleştirilir.
- Araştırmacı öncelikle deftere kayıt edilmeli ve kimlik kartını, üzerinde çalışacağı belgeyi kendisine getirecek personele teslim etmelidir.
- Araştırmacılar okuma odasına alınırken; palto, çanta ve tüm kişisel eşyalarını dışarıda bırakmaları, yanlarına sadece kağıt ve kalem almaları söylenmelidir.
- Araştırmacı, özel olarak ayrılmış okuma alanında eseri inceleyebilir.
- Eserlerin araştırmacılar tarafından kullanımı sırasında, rahatsızlık vermemek koşuluyla dikkatli bir kontrol ve sıkı bir gözetim gereklidir. Araştırmacılar asla yalnız bırakılmamalı mümkünse 2 gözetmen olmalıdır.
- Eğer araştırmacı birden fazla belge üzerinde çalışmak istediye, belgeler görevli personel tarafından kullanım öncesi ve sonrası dikkatlice sayılmalı, araştırmacıya sunulacak belge sayısına da kısıtlama getirilmelidir.

- Bir vandalizm ya da hırsızlık olayına karşı, görevli personel belgeleri kullanım öncesi ve sonrası dikkatlice tarayarak kontrol etmelidir.
- Kimlik kartı araştırmacıya ancak, kullandığı belgeyi personele geri verdiğinde ve personel tarafından yapılan kontrol sonrası belgeye bir zarar verilmediği anlaşıldığında geri verilir.
- Hangi belgenin ne kadar kullanıldığını belirlemek üzere, talep kayıtları saklanmalıdır.
- Koleksiyondan bir eserin çalındığı anlaşıldığında, polisle, sigorta şirketiyle veya başka bir teşkilatla iletişime geçilmelidir.
- Bir hırsızlık olayında çalınan eserin kurumunuza ait olduğunu ispatlamak gerektiğinden, eserin yazılı bir tanımlamasının yanısıra fotoğrafları ve kaliteli fotokopileri gibi tanımlama detayları da dosyalanmalıdır. Ancak eserin işaretlenmesi müze uzmanlarının kararına bağlıdır.

Yukarıda sıralanan önerileri sadece birkaç personeli olan yetersiz kütüphanelerde gerçekleştirmek oldukça zordur. Sınırlı personeli olan kurumlarda araştırmacıları denetlemek ve güvenliği sağlamak güçtür ancak kullanımları mutlaka kayıt altına almak gereklidir. Okuyucu kimlikleri çalışmalarını bitinceye kadar kilitli bir çekmeceye tutulmalı ve okuyucunun denetlenebilir bir masada çalışmasına izin verilmelidir. Ancak bu masa asla koleksiyonun saklandığı odanın içinde olmamalı personelin gözlemleyebileceği bir alan tercih edilmelidir.

Gözlem yapan personelin de bilmesi gereken bazı kurallar vardır. Bu sebeple personelin gözlem teknikleri konusunda eğitilmesi gerekmektedir. Gözetmen okuyucuyu izlerken sürekli oturmamalı, düzenli olarak okuma odası içerisinde ayağa kalkarak dolaşmalıdır. Odadaki sandalyeler gözetmenin görüş alanını kapatmamalıdır. Masanın etrafında sıralanmış sandalyeler gözlemi zorlaştırır.

Ne yazık ki kimi zaman kurumdaki personelin de hırsızlık yapabildiği bilinmektedir. Bunu önlemenin en iyi yolu bazı alanlara erişimin sınırlandırılmasıdır. Giriş-çıkışların kısıtlandırılması, anahtar kontrolü, bina dışına çıkışlarda imza defteri tutmak gibi basit önlemler faydalı olacaktır.

Kitap Desteklerinin Kullanımı

Kitaplar, çeşitli şekillerde açılan, açıldığında farklı yöntemlerle desteklenmesi gereken karmaşık ve çeşitli materyallerin birleşmesiyle oluşan objelerdir. Çok az kitabı hiçbir zarar vermeden 180° açmak mümkün olur. Hiçbir kitabın 120°'den daha fazla, sıkı ciltlenmişlerin ise 90°'den daha fazla açılmaması önemle önerilir.

Narin ve nadir malzemeler için üretilen köpük kitap destekleri, hem sırtı kapalı hem de sırtı açık ciltler için en uygun desteği sağlar. Bu desteklerle, kitabı 120° den daha fazla açmadan 20° lik rahat bir okuma açısıyla yerleştirmek olanaklıdır. Okuyucu kitabı okudukça iki taraftaki sayfa blokları, kitabın zarara uğrayabilecek bağlantı yerlerine en uygun desteği verecek şekilde ayarlanabilmektedir. Kalın kitaplarda, kitabı farklı yerlerinden açtıkça değişen biçime uygun hale getirmek için okuyucunun düz yastıklardan bir veya daha

fazlasını eklemesi veya çıkartması gerekmektedir. Kurumların bu kitap desteklerini satın alamadığı durumlarda kendilerinin üretmesi de mümkündür.

Sonuç

Arşiv ve kütüphanelerdeki nadir eserler, ülkemizin hem tarihi ve sanatsal hem de belge değerleri bakımından önemli hazineleridir. Bu eserleri korumakla görevli kurumların profesyonellerden yardım alarak gerekli tedbirleri alması gerekmektedir. Güvenlik, yangın, iklimlendirme gibi konularda alınacak tedbirler genellikle yüksek maliyetlidir ancak eserlerin değeri göz önüne alındığında mali kaynakların bu alanlara yönlendirilmesinin gerekliliği anlaşılmaktadır. Basit tedbirlerden başlayarak finansal kaynakların yeterli olduğu ölçüde önlemleri arttırmak kurumların görevidir ve eserlerin sağlıklı biçimde varlıklarını sürdürebilmeleri için gereklidir.

Fig.1. Böcek hasarı ve kalıntılar

Fig.2. Ergin böcekler ve larvaları

Fig.3. Aydınlık seviyesinin ölçümü

Fig.4. Yanlış müdahaleler (Koli bandıyla sağlamlaştırma)

Fig.5. Yanlış müdahaleler

Fig.6. Dolap ve rafların kuru temizliği

Fig.7. Hepa filtreli vakum (aspiratör muntz) ile temizlik

KAYNAKLAR

- Adcock, Edward P. 2011. *Kütüphane Malzemesinin Bakım ve Kullanımında IFLA İlkeleri*, International Federation of Library Associations and Institutions Core Programme on Preservation and Conservation and Council on Library and Information Resources, İstanbul.
- Alpay, M. 1973. *Kütüphanecilik Terimleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- Asım, N.2012. *Kitap*, Büyüyen Ay Yayınları. Haz. Ali Yıldız, İstanbul.
- Ataman, Bekir K. 2008. "Arşiv ve Kütüphanelerde Yangınla Mücadele", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Bilgi ve Belge Araştırmaları Dergisi, 1: 1-20.
- Cünüş, S.A. 2010. *Türkiye'deki Üniversite Kütüphanelerinde Nadir Eserler*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Kızık,M.N. 2005. *Yazma Eserlerin Müze ve Kütüphanelerde Korunma Yöntemleri*, Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Koç Üniversitesi Nadir Eserler Yönergesi, 2012.
- Miles, Catherine E. 1986."Wood Coatings for Display and Storage Cases", *Studies in Conservation*31 (3): 114-124.
- Salgır, A. "Matbaacılığın İlk Ürünleri: İnkunabeller", *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, 1956, V(3): 191-200.
- Sirel, H. 1981. "Müze Aydınlatmasında Zararlı Işınım ve Nesnelerin Bunlardan Korunması", YTÜ Mimarlık Fakültesi, Yapı Fiziği Kürsüsü Yayınları 3: 7.
- Tekin, Ş. 2015. "Eski Türklerde Yazı, Kağıt , Kitap ve Kağıt Damgaları", Dergah Yayınları, İstanbul.
- Tez, Zeki. 2008. *Kağıdın ve Matbaanın Kültürel Tarihi*, Doruk Yayımcılık. İstanbul.
- Ogden, S. 2008. "Storage Furniture: A Brief Review of Current Options", *Preservation of Library and Archival Materials, Northeast Document Conservation Center*, ed. Mass Andover, Section 2-Leaflets 9.